

מכון שלום הרטמן

ה' אמר לשכון בערפל:

על התגלות ועל מתן תורה

מאת שרגא בר און

ה' אמר לשכון בערפל – על התגלות ועל מתן תורה

מאת שרגא בר און

חג השבועות אינו חג מתן תורה. כמה שנהפוך בפרשיות, בכתובים ובמסורת – בחג השבועות לא ניתנה התורה; כן ניתנו הדיברות, כן קבלו עליהם ישראל את מלכות ה' ואת התורה שהוא עתיד לתת כשהתחייבו "כל אשר דבר ה' נעשה" – אך התורה עדיין לא ניתנה.

אם כן מהו - חג השבועות?

חג השבועות הוא חג ההתגלות.

מעמד הר סיני הוא האירוע היחיד בהיסטוריה היהודית בו אלוקים נגלה לעם וחתם עמו ברית. אולם, גם התגלות האלוקים עומדת בסימן הערפל. באירוע האור-קולי של ההתגלות בסיני רב העמום על הנגלה. אלוקינו שוכן תמיד בענן. השכינה באוהל מועד מסומנת באמצעות ענן הכבוד, הכהן הגדול נכנס לקודש קודשים אפוף בענן קטורת. בהתגלות לכלל ישראל בסיני – לא ראו דבר זולתי קול; בהתגלות החוזרת בחורב נגלה אלוקים לאליהו ב"קול דממה דקה" – אפילו קול לא נשמע. "ה' אמר לשכון בערפל" – סיכם שלמה את אופיה של התגלות מוגבלת וייחודית זו. זרמים שונים ביהדות הבית השני, כמו אלו המתבטאים בספר היובלים ובמגילות קומראן עיצבו את חג השבועות כחג התגלות וברית שבין בני האדם לבין הקדוש ברוך הוא. הם קראו לחג: "חג השבועות" – חג בו עוברים לפני ה' ומשחזרים את ההתחייבות העתיקה שבין עם ישראל ואלוקיו. אולם, הזרם המרכזי של חז"ל בחר לעצב את חג השבועות כחג מתן תורתנו. בכך, החליטו החכמים לדחוק את האלוהים אל הערפל ולהשתית את עולמם הדתי על מדרש התורה. ניסוח תמציתי ונועז של מגמה זו מופיע במדרש, המשכתב את הסיבה לבניית המשכן:

משל למלך שהיה לו בת יחידה. בא אחד מן המלכים ונטלה. ביקש לילך לו לארצו וליטול לאשתו. אמר לו: בתי שנתתי לך יחידית היא, לפרוש ממנה איני יכול, לומר לך אל תטלה איני יכול לפי שהיא אשתך, אלא זו טובה עשה לי שכל מקום שאתה הולך קיטון אחד עשה לי שאדור אצלכם שאיני יכול להניח את בתי.

כך אמר הקדוש ברוך הוא לישראל נתתי לכם את התורה לפרוש הימנה איני יכול, לומר לכם אל תטלוה איני יכול אלא בכל מקום שאתם הולכים בית אחד עשו לי שאדור בתוכו שנאמר ועשו לי מקדש (ש"ר לג, ויקחו לי תרומה")

אם נתפוש את המשל ברצינות, הרי שאהבתם הגדולה של ישראל לתורה האפילה על קשריהם עם אלוהים. התורה היא המדיום, התווך דרכו מתגלה האלוקים, באשר הוא אביה של התורה.

המקדש והאל השוכן בו מוגלים ממרכז המחנה לקיטון אחד, כסרח עודף לנישואים של ישראל עם התורה. הזוג הצעיר חוגג את נישואיו בלהט האהבה והתשוקה, ביחסי הרעות וההשפעה ההדדית ואינו נזקק ל"אב הזקן" מעבר להיענות לרצונו של האלוקים לשמור על קשר עם בתו יחידתו. האלוהים עצמו מבקש, למעשה, ליהנות מתלמוד התורה, ממש כמו ישראל; אולם, משעה שהתורה נתנה לישראל – הם הפכו לבעליה. חג השבועות הוא יום הנישואין של ישראל והתורה וממילא ההתגלות עצמה הופכת למשנית. היחסים הישירים שבין עם ישראל לאלוקיו מדומים ליחסים המורכבים של חתן עם חמיו. יחסים טפלים לזוגיות המתפתחת בין ישראל לתורה.

חז"ל העמידו תלמידים הרבה והורישו תפישה זו לדורות. חג ההתגלות הפך לחג מתן תורה, העם היהודי הפך ממלכת כוהנים, גוי קדוש ועם ה' ל"עם הספר", ל"עם התורה". מימי חז"ל ואילך אלוקים נדחק לקיטון צר והעיסוק בדמותו נותר בידי פייטנים, יודעי ח"ן ופילוסופים. הוגי ימי הביניים חידשו את החיפוש אחר האל. ההגות הימי ביניימית מתמודדת עם קושי חדש, דמות האל המקראית אינה הולמת את הישגי המחשבה בת זמנם. הם החלו לפתח דגמים מורכבים ביותר לתיאור הישות האלוהית. אולם, ביניהם בולט ר' יהודה הלוי בדבקותו ב"תיאולוגיה של התגלות". ב"ספר הכוזרי" ר' יהודה הלוי מעמיד את ההתגלות ההיסטורית במעמד הר סיני כבסיס לאמונה, שאינה ניתנת לערעור. סיפור המסגרת של "הכוזרי" בנוי על התגלות המלאך למלך כוזר בחלום. נראה כי "החבר" נסמך על התגלות אישית זו, כדי לשכנע את מלך כוזר לאמץ את הדת היהודית, שנשמכת אף היא על ההתגלות. הוא משכנע את המלך כי היהדות היא הדת האמיתית באמצעות העדות הלאומית העוברת מדור לדור, עדותו של עם שלם על התגלותו של אלוהיו בסיני ועל מתן התורה במעמד זה. עד היום יש מאמינים רבים ההולכים בעקבות הכוזרי ומבססים את יחסם עם האל על ההתגלות ההיא שאין להטיל בה ספק. אולם, המעיין בפיוטיו של ריה"ל יגלה שחוויותיו האמוניות האישיות לא הסתמכו על הוכחות "החבר" למלך כוזר. בפיוט הנושא את שמו באקרוסטיכון מתאר ריה"ל את מסע החיפוש של המאמין אחר אלוהיו.

יחלו פני אל חי חסידיו וישאלו / חסדיו ואל מלקוש רצונו ייחלו
הכי רחמיו קרבו והוא רם ונעלה / וכן מעשיו רבו וגדלו ונעלו
ונלאו ראות אורו בעינים וחפשו / לבבם וראו אור כבודו ונבהלו
דבריו ומלכותו עליהם יקבלו / ויתהללו בשמו ולשמו יהללו
הדרו ותפארתו יחוּו וישמעו / ובנעים גרוניהם גבורות ימללו
בבית הראשון ריה"ל מתאר את המאמינים החפצים בהתגלות ומייחלים לה. חסידיו של אלוקים מבקשים לראות את פניו ומצפים להתגלות חדשה אשר תביע את רצונו. אולם, בבית השני הוא

מתאר את כשלון התיאולוגיה של ההתגלות הנעוץ במרחק הרב שבין האל המסתתר לבין ברואיו – לא ניתן להכיל את רחמיו של האל. ההתגלות אינה אפשרות ממשית באשר האלוהים רם ונעלה. גם הפתרון הפילוסופי של הבנת תארי האלוהים באמצעות הבריאה – "תארי הפעולות" – אינו בר יישום. האדם עומד מול שגב הבריאה שאינו נתפס – מעשי האל רבים וגדולים ונעלים. בתחילת הבית השלישי מתייחס החסיד מההתגלות. בעל ספר הכוזרי מעיד שלא ניתן לראות את אורו של אלוהים בעיניים. האל לא מתגלה מן החוץ. ההתגלות ההטרונומית אולי עמדה בבסיס האמונה בעבר הרחוק אך עבור המאמינים בני זמננו היא אינה אפשרית. משום כך, לא היא שעומדת בבסיס הזהות הדתית שלהם; לא היא שמאפשרת להם לעמוד בקדושה ולקבל על עצמם מלכות שמים. אלא שריה"ל מציל את הקשר עם אלוקים ומציל את ההתגלות. האל אינו נמצא בחוץ. האיחוד האמוני אינו מצוי בהתגלות ההיסטורית – הוא מצוי בנשמתו של אדם. התהליך האינטרוספקטיבי יגלה את אלוהים, המתבונן אל נפשו פנימה נדהם לגלות אל חי בקרבו. לגילוי זה השפעה מעצבת על האישיות ההופכת את הצורך בהתגלות חיצונית למיותרת. המאמין שגילה את אלוהים בתוכו מקבל את דבריו ותורתו ויכול לעמוד בתפילה בעקבות הגילוי. הגילוי הפנימי הזה מהווה את עילת קבלת התורה עבור החסיד.

כיצד יש להבין את הפער שבין המצב האמוני המתואר בפיוט יפיפייה זה לבין ההגות של החבר בספר הכוזרי? ניתן כמובן להעלות על הדעת את האפשרות שריה"ל אחז, ממש כמו כולנו, בעמדות שונות בימי חייו ושהביע תפישות דתיות שונות זו מזו באופן מהותי בכוזרי ובפיוט שלפניו. אולם, אפשרות זו פחות סבירה לאור העובדה שהפער שבין קריאה זו של הכוזרי לבין פיוטיו של הלוי נראה כשיטתי למרות ששניהם נכתבו לאורך תקופות ארוכות. בכתביו של ריה"ל אין עדות לשינויים מהותיים בהשקפתו האמונית. שמא, לאור הפיוט, יש צורך להציע קריאה מתוחכמת יותר ב"כוזרי"?

נציג הדת הראשון, המוזמן על ידי מלך כוזר, הוא הפילוסוף. הפילוסוף שומע שהמלאך אמר למלך: "כוונתך רצויה אך מעשיך אינם רצויים". הוא מורה למלך את עיקרי משנתו וממליץ לו: "בדה לך דת!". המלך דוחה אותו כיוון שעמדה זו אינה הולמת את חלומו. ריה"ל ממשיך לנציגי הדתות הבאים ומקדיש את רובו המוחלט של הספר לטיעונו של "החבר" ו"החבר" משכנע את המלך בצדקת היהדות על הבסיס ההיסטורי של ההתגלות. אולם במאמר השלישי, הספר עובר לתיאור החסיד. החסיד אינו בן ישראל שיצא ממצרים; הוא הטיפוס הדתי בן הזמן. הוא טיפוס רליגיזי, שחי חיים דתיים מלאים הממוקדים בהשגת שלמות אישית. לחסיד זה אין דבר עם תיאולוגיית ההתגלות ההיסטורית שבראשית הספר. הוא ממקד את עניינו בעבודה על המידות, על שלמות הנפש והתבוננות פנימית. שיאה של החוויה הדתית של החסיד היא התפילה. התפילה מהווה עבורו את "גרעין הזמן ופריו" – היא שעת ההתבוננות והשיחה עם אלוקיו,

המקנה משמעות לחייו. כגרעין הזמן וכפריו – מתוארת התפילה למעשה כ'פרפטום מובילה', כמכונה מושלמת הפועלת בהתמדה במערכת סגורה – אם התפילה היא הגרעין והיא הפרי – הרי שאין צורך בתוצר שמחוצה לה. היא מכוננת את החוויה הדתית והיא התוצר של החוויה הדתית. דומה, שהפיוט של ריה"ל, שנדון לעיל, מאיר את שמתרחש בשעת התפילה. בשעה זו מציץ האדם אל תוך עצמו – זורע את גרעין הזמן ונהנה מפירותיו. בשעה זו חווה האדם את חוויית ההתגלות הפנימית – שיא החוויה של החסיד המתוארת כה יפה בפיוט.

אם אכן חוברו הספר והפיוט באותו הלך רוח דתי – הרי שיש לפרש מחדש גם את סיפור המסגרת של הכוזרי. אילו היה נותן הכוזרי פתחון פה לפילוסוף לאחר שהמלך דחה אותו בטענה שאינו הולם את החלום – היה משיב לו הפילוסוף באחד משני אופנים. יכול היה הפילוסוף לטעון ש"חלומות שוא ידברו" – שראוי למלך להדחיק את חלומו. יכול היה הפילוסוף להשיב אף באופן מתוחכם יותר וללמד את המלך, שהחלום מעיד על נפשו של מלך כוזר. החלום אינו מעיד התגלות המלאך למלך כוזר, התגלות שדוגמתה חוו ישראל בהר סיני, אדרבה – לפי התיאולוגיה של ספר הכוזרי האל אינו מתגלה לגויים. החלום מעיד על המסע הדתי שאותו עובר הכוזרי עצמו, מסע דתי של התבוננות פנימית – המגלה את אלוהים בתוכו. ריה"ל או החבר מציעים למלך הכוזרי דת ואורח חיים, המבוססים על מתן אמון בחוויה הפנימית הזאת. הם מציעים לפניו את המודל של החסיד המבקש את שלמותו העצמית באמצעות בקשתו את אלוהים. הם מציעים לפניו מסע אמוני שהופך את האמונה בהתגלות חיצונית למיותרת – לסולם שניתן להשליכו לארץ לאחר שהתגלה האלוהים שבנפש. האלוהים הוא האלוהים המניע את החסיד לקבלת התורה הוא האלוהים המאפשר לו לעמוד בתפילה.

כך, במתחים שבין התגלות חיצונית ופנימית, בין המסע התיאולוגי למדרש התורה אנו נכנסים לחג השבועות ומבקשים לגלות בחג את האלוהים והתורה ההולמים את זהותנו.